

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК КОСТЯНТИНОВА НАПРИКІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Узагальнюються та аналізуються заснування князями Острозькими та Заславськими нових міст, сіл та поселень у XVI-XVII ст., соціально-економічні процеси, господарський розвиток цього періоду на території Південно-Східної Волині, в тому числі м. Старокостянтинова.

Ключові слова: Південно-Східна Волинь, Костянтинів (Старий), князі Острозькі та Заславські, шляхта, Міщани, гродські книги, інвентарі, фільварки, землеробство, цехове ремесло, торгівля, виробництво, податки.

Останнім часом усе більше уваги історики приділяють вивченню регіональних аспектів розвитку українських земель. Особливого значення у цьому відношенні набуває дослідження приватних володінь українських князівських родин XVI-XVII ст., оскільки їх господарська діяльність спричинила вагомий вплив на розвиток окремих регіонів. Південно-Східна Волинь у зазначений період була власністю найзаможніших князівських (магнатських) родин другої половини XVI – першої половини XVII ст. – кн. Острозьких та Заславських, які були власниками величезних господарських володінь на Волині, центрами яких завжди виступали міста. Останні, окрім традиційних функцій міських поселень як адміністративних центрів, осередків торгівлі, ремісничого виробництва, виконували і низку інших, притаманних тільки для них, завдань. Міські поселення були магнатськими резиденціями, тісно пов'язаними з іншими володіннями цих князівських родин, з аграрним виробництвом, а рівень їх розвитку завжди відображав інтереси та наслідки господарської діяльності власників.

Південно-Східна Волинь мала низку особливостей порівняно з іншими частинами Волині, що значною мірою впливали на функціонування та господарський розвиток міських поселень. По-перше, в умовах систематичних татарських нападів на українські землі, що відбувались у 70-х рр. XVI – першій половині XVII ст., досліджувані міські осередки мали першочергово важливе стратегічно-оборонне значення. У таких умовах однією з важливих та нагальних проблем було завдання організації надійного захисту від зовнішнього ворога, будівництва замків та укріплень. У цьому були зацікавлені не лише міщани, а й власники міських поселень, котрі прагнули забезпечити свої володіння та забезпечити господарський розвиток територій. Отже, рівень захищеності був взаємопов'язаним із соціальним та господарським розвитком. Водночас, наступна особливість полягає в тому, що на відміну від великих латифундій центральної частини Волині, в яких іноді знаходилося по кілька міських поселень, у Південно-

Східній Волині локація нових міст припадала на пізніший час – починаючи з 60-70-х рр. XVI ст. і досить інтенсивно тривала протягом першої половини XVII ст. Значна частина містозасновницьких ініціатив у регіоні пов'язана саме із діяльністю кн. Острозьких та Заславських. Перші міста В.-К. Острозький заклав у 60-70-х рр. XVI ст. саме на теренах Південно-Східної Волині. Так, у 1561 р. ним було засновано місто Костянтинів (тепер – Старокостянтинів), у 1574 р. – Базалію, 1576 р. – Остропіль [1, с. 74, 78, 79]. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. у південно-східноволинських володіннях Заславських теж з'явилося декілька нових міст: у 1570 р. – Білогородка, 1579 р. – Новий Заслав, 1596 р. – Красний Корець, 1619 р. – Шепетівка, 1633 р. – Славутич (Славутич) [1, с. 77, 82, 84, 86-87]. Отже, переважна більшість міст Південно-Східної Волині у цей період являла собою приватні володіння Острозьких (і їх спадкоємців) та Заславських, тобто, концентрувалася в межах одного роду. Заснування міста Костянтинова стало однією з перших містозасновницьких ініціатив В.-К. Острозького у Південно-Східній Волині. Вже назва міста, його активна та швидка розбудова, укріплення, загосподарення в другій половині XVI – на початку XVII ст. свідчать про те, що В.-К. Острозький прагнув перетворити Костянтинів на потужний опорний пункт та економічний центр у регіоні.

Метою статті є проаналізувати господарський розвиток Костянтинова в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Зазначимо, що історія Костянтинова досліджуваного періоду, в т.ч. окремі аспекти його соціально-економічного розвитку, представлена у працях низки українських істориків, краєзнавців, археологів. Зокрема, В. Пероговського [2], М. Теодоровича [3], О. Барановича [4; 5; 6], В. Атаманенка [7], Л. Виноградська [8], І. Ворончук [9], І. Рибачок [10; 11], В. Уляновського [12] та ін. Головними джерелами вивчення господарського розвитку Костянтинова є комплекс описово-статистичних джерел, а саме поборові реєстри 70-80-х рр. XVI ст. та інвентарні описи першої половини XVII ст. Частина з цих документів є опублікованими [13; 14]. На жаль, інвентарі 1610 та 1636 рр., не збереглися до нашого часу, але деяку інформацію, що в них містилася, можна почерпнути з праць дослідників, які працювали з цими джерелами.

Одним із вагомих показників господарського розвитку міст є його демографічний потенціал. Загальні уявлення про чисельність населення міст Південно-Східної Волині можна скласти починаючи від 70-х рр. XVI ст. Зокрема, у цей період найбільшими за кількістю жителів у Південно-Східній Волині були Костянтинів, Полонне, Звягель, меншими – Красилів, Сульжин, Берездів. Уже поборовий реєстр 1583 р. відображає деякі зміни: більшими містами були Костянтинів, Остропіль, Красилів, Звягель, меншими – Полонне, Сульжин, Заслав, Берездів, Лабунь, а найменші показники зафіксовані у Кузьміні. Опосередковано про демографічну ситуацію може свідчити подимний реєстр 1589 р., який містить відомості про загальну суму сплачених міщанами податків. Найбільше їх надійшло з Костянтинова

(533 зл. 7 гр.), Острополя (473 зл. 1 гр.), Базалії (371 зл. 7 гр. 9 ден.), Любара (199 зл. 1 гр.), Старого Заслава (165 зл. 17 гр.), Нового Заслава (161 зл. 3 гр.), Красилова (151 зл. 6 гр.), Лабуня (96 зл. 18 гр.), Берездова (65 зл. 5 гр.), Звягеля (64 зл. 11 гр.), з Полонного та Сульжина (разом – 80 зл.) [14, с. 150, 151-152, 156-158]. Варто зазначити, що за сумою сплачених податків Костянтинів випереджав повітове місто Кременець (500 зл.) [14, с. 158], а більше у Волинському воєводстві зібрали лише з Володимира (745 зл.) та Луцька (827 зл. 4 гр.) [14, с. 153].

У реєстрі людських втрат у володіннях кн. Острозьких у Південно-Східній Волині 1593 р. зазначено, що внаслідок татарських нападів з Костянтинівської волості до полону потрапило 8575 осіб, а з міста забрано 597 осіб [1515, с. 101]. Тобто із усієї питомої ваги постраждалого населення Костянтинівської волості міщани становили близько 7%. Скоріш за все, це були жителі передмість, а оскільки у Костянтинові їх існувало кілька і вони були досить великими, адже в одному із передмість Костянтинова – Стариках (110) [13, с. 135], кількість будинків у 1615 р. була більшою ніж у містечку Кузьміні (100). Міські оборонні споруди захищали городян, не давали проникнути нападникам у місто, то татари могли підпалювати їх, оскільки вони найчастіше укріплення були дерев'яними. Дерево було найбільш поширеним матеріалом у будівництві, тому в містах траплялися великі пожежі. У 1599 р. пожежа відбулася у Костянтинові [16, с. 417], внаслідок чого постраждали будинки у передмісті та майже половина міських фільварків, що там розташовувалися. У місті пожежі відбувалися в 1604 та 1605 рр. [22, с. 28]. Інвентарні описи міст не містять безпосередніх вказівок про пожежі, проте доволі часто фіксують погорілі будинки. У Костянтинові 1615 р. знаходилося 72 пустих будинків, 11 із них обгорілі [13, с. 122-131].

Новозасновані міста кн. Острозькими та Заславськими протягом останньої третини XVI – першої половини XVII ст. зростали надзвичайно швидко. Це було наслідком протекціоністської діяльності їх власників, котрі, будучи зацікавленими у загосподаренні міст, передумовою якого було залюднення, надавали всілякі пільги для переселенців. Щоб привернути населення у міста кн. Острозькі та Заславські надавали їм т. зв. волю, тобто пільги, які звільняли їх від сплати податків та повинностей на декілька років. Для їх безперешкодного проходження у зазначені маєтності В.-К. Острозький видав привілей утікачам, у якому закликав усіх шляхтичів, через маєтки яких вони мали проходити, вільно пропускати їх до Костянтинова [17, с. 11]. Луцькі та кременецькі гродські та земські книги рясніють скаргами про втечі у південно-східноволинські маєтності та вимогами про повернення втікачів. Селянські втечі до міст Південно-Східної Волині протягом 1569-1648 рр. зафіксовані щонайменше у 84 випадках (Полонне (21), Любар (12), Старий Заслав (11), Базалія (9), Лабунь (7), Остропіль (5), Баранівка (3), по 2 – Берездів, Костянтинів, Кузьмин, Новий Заслав, Славута та Сульжин, по 1 випадку – Білогородка, Звягель, Красилів, Хлапотин) [18, с. 369-481].

Описи міст першої половини XVII ст. фіксують таку категорію населення, як новоприбулі («новики» або ж «волянники»). Загальна кількість «новиків» у Костянтинівській волості становила в 1615 р. 138 родин [13, с. 133-182], а безпосередньо в місті – 12 [13, с. 134]. Зростання кількості населення призвело до виникнення поруч зі старим т.зв. нового міста. Ще одним доволі цікавим питанням пов'язаним із чисельністю міського населення є його частка у співвідношенні з сільським. У Костянтинівській волості 1615 р. міщани становили близько 36,5% (міських – 763 будинки⁵, у волості – 2085 [13, с. 122-183]), у 1629 р. – 35% (588 дим у Костянтинові, а всього у волості – 1681 [5, с. 90-92]). Як бачимо, кількість населення у 1629 р. зменшилася навіть у порівнянні з 1603 р., що може бути наслідком спустошливих нападів 1617-1618, 1624 рр.

У 1615 р. у Костянтинові існувало 14 вулиць, найбільшими з яких за кількістю жителів були Єврейська (48 заселених будинків, 15 пустих), Тихонська (48 заселених будинків, 13 пустих), Львівська (47 заселених будинків, 3 пустих, на цій же вулиці розташовувалася мурована церква і шпиталь), Торчинська (43 заселених будинки, 6 пустих), вулиця в Ринку (43 будинки, на цій же вулиці розміщувався костел, школа та шпиталь), Кам'янецька (40 заселених будинків, 4 пустих) [13, с.122-132]. У 1636 р. найбільшими за кількістю населення були вулиця Косаківська (80 будинків), Спаська (76), Леп'янки (59), Торчинська (57), Львівська (54), Коновальська (48), Тихонська (36) [2, с. 19]. Загалом за інвентарем 1636 р. у місті нараховувалося вже 845 будинків [2, с. 19].

Єдиним привілейованим станом у місті була шляхта, яка навіть на початку XVII ст. у інвентарях все ще іноді продовжувала йменуватися «боярами» чи «зем'янами». Традиції існування зем'янства та боярства у Південно-Східній Волині були дуже сильними і, в першу чергу, пов'язані із необхідністю несення військової служби, оскільки деякі міста розташовувалися безпосередньо на Чорному шляху. Ймовірно, особи, що проводили описання маєтностей, мали на увазі дрібну шляхту, яка володіла нерухомістю у містах, оскільки інколи ці будинки фіксувалися як шляхетські, а іноді – як боярські або зем'янські. Шляхтичі, що мешкали у місті були «клієнтами» власників міст – кн. Острозьких, які надавали для них у держання, як правило, «до волі», «до ласки» міську нерухомість, угіддя, природні ресурси чи сільські поселення у волості. Така політика власників особливо проявилася на теренах Південно-Східної Волині, де кількість посесорських володінь була майже удвічі більшою ніж замкових. Темпи і тенденції збільшення посесорського землеволодіння у регіоні яскраво засвідчує Костянтинівська волость. У ній 1583 р. у посесії знаходилися лише 3 сільські поселення [4, с. 14], а у 1615 р. – 46 [13, с. 122-132; 10, с. 63]. Шляхтичі, які держали села в волості,

⁵ * Кількість міських будинків Костянтинівської волості подана із урахуванням Костянтинова (553), його передмістя Стариків (110) та містечка Кузьміна (100).

проживали і мали нерухомість у місті. Так, у Костянтинові 1615 р. було 27 шляхетських родин [13, с. 122-132]. Більшість із них мешкали на вулиці за костелом. Частина шляхти серед усієї сукупності населення міста складала близько 3,9%. Представники шляхетського стану найчастіше займали посаду старости або його помічника – підстарости, які були тісно пов'язані не лише із волостю, а й із містом, а також вїта, лентвїта та ін. урядників. Про добру матеріальну забезпеченість урядників, а особливо старости, свідчить не лише нерухоме майно у найпрестижніших частинах міст – біля ринку чи замку, але й значні земельні наділи, які іноді перевищували 3 волоки (більше 64 га), наявність у них слуг, угідь, шинкарських будинків тощо. Зауважимо, що функціонування магдебурзького права в Костянтинові мало б відбуватися за зразком міста Вільно [21, с. 212] (у підтверджувальному листі на магдебурзьке право цьому місту 1637 р. за зразок вказано Сандомир [22, с. 363]). У привілеях та інших надавчих листах власників у якості зразків доволі часто виступають міста із їх же володінь, зокрема, для Полонного таким прикладом був Костянтинів [23, с. 250]. Інвентарі міста фіксують у Костянтинові не лише вїта, а й присяжних, міського писаря, десятників, сотників. Останні виконували адміністративно-фіскальну функцію та брали участь в організації оборони.

Ще одну відокремлену групу міського населення становило духовенство різних конфесій. У досліджуваній період у місті було п'ять православних храмів, католицький костел та монастир, єврейська синагога. Зазначимо, що в інвентарі 1615 р. згадується «піп татарський», отже ймовірно в місті була мечеть або ж будинок, який виконував функції мусульманської святині. Варто зазначити, що священнослужителі усіх конфесій протягом досліджуваного періоду користувалися податковими пільгами.

Місто завжди є центром виробництва та обміну, тому значна частка населення була задіяна саме у цих сферах. Так, у Костянтинові 1570 р. ремеслом займалися і сплачували податок із цього виду зайнятості 105 міщан, у 1576 та 1577 рр. – 82, а в 1615 р. – 52 ремісники [14, с. 28, 43; 13, с. 122-131]. У 1576 р. в Костянтинові сплатили податок з ремесла: 15 шевців, 10 кравців, 9 слюсарів, 8 кушнірів, 8 сідлярів, 6 бондарів, 6 сагайдачників, 5 гончарів, 4 ковалі, 3 котлярі, 3 дегтярі, 3 колодії, 1 столяр. Як бачимо, цей перелік не був великим і складався з ремісників 13 спеціальностей. У ньому не представлені поширені у той час ремісничі професії – пекарі, калачники, олійники, ткачі, різники тощо. Опис міста 1615 р. підтверджує, що ремісничих спеціальностей було значно більше. Документ дозволяє встановити, що в той час у Костянтинові були майстри 24 ремісничих професій [13, с. 122-132]. Найбільш поширеними були професії, які мали забезпечувати щоденні життєві потреби мешканців міста та навколишніх сіл (волостей), зокрема шевці, ковалі, кравці, кушнірі, гончарі. У місті проживали майстри достатньо складних та рідкісних ремісничих професій. Так, опис Костянтинова 1615 р.

зафіксував у місті будинок zegармістра (годинникаря), що знаходився на вулиці Коновальській [13, с. 123]. Ймовірно, годинникар мав лагодити міський годинник, який розміщувався на вежі біля ратуші, а також годинник у замковому комплексі. Напевно, уже в 30-х рр. XVII ст. такого майстра у місті не було, оскільки інвентар 1636 р. зафіксував, що годинник в місті несправний [2, с. 18]. До складних та малопоширених ремісничих спеціальностей належали золотарі. У Костянтинові будинок золотаря розміщувався на ринковій площі [13, с. 122]. У місті була представлена професія корабельника [13, с. 123]. Ймовірно, що ці міщани займалися виготовленням та лагодженням суден, оскільки частина Горині та Случі були судноплавними. Будучи важливими торговельними осередками Південно-Східної Волині, річкові торговельні шляхи вимагали фахівців зазначеної спеціальності.

Існування цехової організації ремесла у місті підтверджується наявністю в джерелах згадок про учнів ремісників та підмайстрів, т.зв. товаришів ремісників. Останніх у Костянтинові 1615 р. зафіксовано 14, враховуючи загальну кількість майстрів-ремісників, підмайстрів у місті було дуже мало. Особливо, зважаючи на традиційну в історіографії думку про те, що кожен майстер використовував працю двох підмайстрів та кількох учнів. Можливо, це було результатом того, що місто формувалося у другій половині XVI ст. за рахунок ремісників-переселенців, а місцеве населення ще недостатньо було задіяне в ремеслі.

Потужний поштовх для стимулювання торговельної діяльності у Південно-Східній Волині здійснив В.-К. Острозький, який, засновуючи нові міста, надавав їм низку привілеїв, що передбачали проведення ярмарків, торгів, митних пільг тощо. Варто зауважити, що навіть містобудівну діяльність кн. Острозьких та Заславських у регіоні необхідно розглядати крізь призму забезпечення торговельних шляхів, що в подальшому посприяло перетворенню деяких міст у важливі торговельні осередки Волинського воєводства. У магдебурзькому привілеї Костянтинову містяться дозволи на проведення щотижневих торгів і щорічних ярмарків. Головним центром торгівлі в місті виступала ринкова площа, на якій знаходилися крамниці та міська вага (важниця). Купці за певну плату користувалися нею для встановлення міри та ваги товарів. Прибуток від міської ваги частково використовувався міською громадою на потреби міста. Так, 1615 р. у Костянтинові прибуток від місцевої важниці йшов на забезпечення міста порохом та зброєю [13, с. 122]. У місті 1603 р. було 12 кам'яних крамниць, 31 будинок торговців. Цікаво, що 15 костянтинівських торгових приміщень належали Скразі⁶. Для порівняння в 1615 р. їх кількість у зазначеному місті

⁶ Один із нащадків острозького міщанського купецького роду І.А. Тесленко писав, що саме представник цього роду Сергій (Юрій) Кононович Скрага був острозьким купцем, орендарем Литовської та Київської митних комор (1583–1584), орендарем чопового і шосового

майже не змінилася, зокрема функціонувало 42 крамниці [13, с. 122].

Доказом економічної протекції своїх володінь може слугувати відмова В.-К. Острозького у встановленні в Костянтинові й інших містах державних митниць чи митних комор. Так, 5 лютого 1567 р. у луцьких гродських книгах було зроблено запис скарги Мартина Кобильського про відмову волинського воєводи дозволити встановлення королівських митниць для збору «нового» мита у Костянтинові й інших містах на території володінь Острозьких [24, с. 120]. Звичайно, що при цьому В.-К. Острозький відстоював свої господарські інтереси, оскільки у приватних містах існували митні комори власників. Право на мито у своїх маєтках мав лише їх власник. Під час костянтинівського ярмарку на власника міста В.-Д. Заславського в 30-х рр. XVII ст. збиралося по одному грошу «квитового» від воза та по два гроші від торговельної лавки [2, с. 21]. У першій половині XVII ст. дуже поширеною була практика здачі митних пунктів в оренду. Варто зазначити, що опосередковано про обсяги та розвиток торгівлі свідчить сума «мостового» збору, що у 1603 р. складала близько 400 злотих на рік, в той час як з однієї підводи сплачували 1 гріш [13, с. 74].

Костянтинівські міщани в досліджуваній період займалися різноманітними промислами. Зокрема, абсолютно переважали промисли, що були пов'язані із переробкою сільськогосподарської сировини. Серед них найбільш поширеним і прибутковим і для міщан, і для власників було виготовлення алкогольних напоїв (горілки, пива, меду), а також млинарство та рибне господарство. Зазначені види промислів приносили значні прибутки і дуже часто перебували в оренді у представників єврейських громад. Одним із найпоширеніших промислів було гуральництво. Опосередковано про розвиток гуральництва і його частку в структурі міського господарства свідчить розмір сплати відповідного державного податку – «чопового». Розмір та система сплати «чопового» визначалися поборовими універсалами. Так, з 1589 р. сплата «чопового» залежала не від корця як раніше, а визначалась тим, що від проданої бочки спиртного з кожного гроша для держави сплачувався 1 денарій [25, с. 272]. Така система сплати «чопового» існувала до 1635 р., а опісля податок збирали залежно від виробничого інвентаря та виду виготовленої продукції. Так, від кожного котла виплачували по 48 гр.,

податків Волинського воєводства (1594), котрий на початку 1580-х рр. переїхав з родиною до Костянтинова, у якому протягом 1593–1599 рр. обіймав посаду в'їта [20, с. 149]. Його нащадки продовжували проживати у Костянтинові протягом першої половини XVII ст. та були одними із найбагатших у місті. Про це свідчить володіння значною кількістю нерухомості в найпрестижніших районах міста (будинок та 2 кам'яниці на ринку, 1 будинок на вулиці за костелом, 3 – на вулиці Каменецькій, 1 – на вулиці Львівській). Рід також володів броварнями та солодовнями у Костянтинові [13, с. 122-125].

від шинкування простої горілки з кварта давали півгроша, від перепаленої горілки – по грошу, від бочки солоду – 30 гр., від медниці меду – 30 гр. [25, с. 428]. Поборовий реєстр 1589 р. фіксує розмір сплати «чопового» з волинських міст і дозволяє порівняти розвиток гуральництва та встановити його частку серед усієї сукупності сплачених державних податків.

Таблиця 1
Частка чопового в структурі міських податків у 1589 р. [14, с.149-158]

Місто	Загальна сума податків, зл./гр./ден.	Сума чопового, зл.	Питома вага чопового, %
Базалія	371/7/9	280	75,5
Берездів	65/5	35	53,8
Заслав Новий	161/3	120	74,5
Заслав Старий	165/17	120	72,7
Звягель	64/11	30	46,8
Костянтинів	533/7	400	75
Красилів	151/6	80	52,9
Лабунь	96/18	60	62,5
Любар	199/1	150	75,3
Остропіль	473/1	275	58,1
Кременець	500	300	60
Острог	315/20	200	63,5
Дубно	178/1	100	56

З цієї таблиці бачимо, що у 3 містах (Базалія, Костянтинів та Новий Заслав) чопове складало $\frac{3}{4}$ від загальної суми державних податків з міст. Найбільшою сума сплати була у Костянтинові, що в 2 рази перевищувала показники Острога та в 1,3 рази – Кременця. Отже, місто було одним із найбільших виробників алкогольних напоїв (горілки, вина, меду) на Волині. У місті існували також замкові та міщанські броварні та солодовні. У 1615 р. трьома броварнями (всього було 7 міщанських) та 3 солодовнями (з 8 міщанських) володіли Скрага. Іншими костянтинівськими солодовнями та броварнями володіли міщани, що мали будинки на ринковій площі, а також міський писар Тиміш та два євреї (Сайка орендар та Давид) [13, с. 129]. Варто зазначити, що шинкуванням напоїв займалася і значна частина міщан, хоч їх основним заняттям могла бути торгівля, ремесло чи сільське господарство. В інвентарі 1615 р. серед костянтинівських міщан згадується «Іванко, служка старости, котрий його пиво шинкує» [13, с. 122]. Пільги в оподаткуванні міщан, що займалися виготовленням та продажем спиртних напоїв, передбачали магдебурзькі привілеї міст. У них серед іншого наголошувалося на можливості мати «вільні»

корчми. У привілеї від 26 березня 1561 р. для Костянтинова був дозвіл мати вільні корчми і тримати у них мед, пиво, горілку та інші всіляки напої, вільно в них торгувати. Виготовлення горілки, вина, пива та меду заохочувалося власниками, які добре усвідомлювали прибутковість цієї справи як для них, так і міського осередку. Частину виробленої продукції розпродавали прямо у місті. У кожному із міст були корчми, які слугували не лише для продажу спиртних напоїв, а й як місця ночівлі приїжджих купців.

Природні ресурси, зокрема водойми біля міста, давали можливість займатися рибним господарством. Існування цього виду промислу у місті пояснюється кількома обставинами: по-перше, цьому сприяла наявність природних ресурсів (річок, ставів); по-друге, риба (жива, в'ялена, солена) була надзвичайно популярним товаром як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках; по-третє, в умовах постійної небезпеки татарських нападів чи шляхетських наїздів, і, як наслідок, знищення урожаю чи завдання шкоди господарству, риба в ставках у таких випадках завжди залишалася. Так, проїжджаючи повз Базалію та Костянтинів у жовтні 1584 р., М. Груневет зазначав, що в першому були величезні стави, а друге – порівнював із Венецією [26, с. 877-878]. Отже, свідчення сучасника підтверджують наявність у цих містах усіх передумов для розвитку рибного промислу. Стави, які знаходилися біля міста, могла використовувати міська громада, котра за ловлення риби сплачувала відповідні платежі, або вони здавалися в оренду для певної особи, чи ж були у розпорядженні замкової адміністрації або власника міста. Так, став, що знаходився у передмісті Костянтинова (Стариках), Я. Острозький надав для свого слуги – костянтинівського шляхтича Заборовського, який мав двір на Слуцькій вулиці [13, с. 122, 135].

Наступним поширеним промислом було млинарство. Більшість міських млинів працювали на потреби самого міста або на ринок, оскільки значна частина сільських поселень Південно-Східної Волині мали невеликі млини на 1 чи 2 кола. У 1615 р. в Костянтинові зафіксовано два млини, що мали 4 мучних, 1 ступне коло [13, с. 132, 134]. Водночас, млини використовували не лише для помолу зерна, а й інших господарських цілях, напр., для різання дощок (дерева), виготовлення сукна. Про це свідчить існування у млинах фолюшів та тартаків. Розмір та форми податків і повинностей із борошномельного промислу у містах були різними. Млинарі могли сплачувати податок грошима, давати натуральний податок зерном, виконувати певні повинності чи відпрацьовувати на користь замку. Однією з повинностей мельників була відгодівля вепрів для замкових потреб. Так, у Костянтинові (і в замкових селах) у млинах відгодовували 22 вепри [13, с. 132].

У Костянтинові в першій половині XVII ст. діяла воскобійня [с. 122]. Воскобійні були суто міським промислом і вони забезпечували потреби замків та храмів у містах, а також у навколишніх селах. Прибутки від костянтинівської воскобійні у 1615 р. Я. Острозький надав міській громаді для забезпечення обороноздатності, зокрема для купівлі зброї та пороху [13, с. 122].

Значна частина міщан займалася аграрним виробництвом. Цьому сприяли як природні обставини, так і наявний резерв земель. Саме наявність земельних наділів слугувала важливим стимулом для переселенців. Поширення землеробства можна пояснити і необхідністю сільськогосподарської сировини для переробки, оскільки у всіх випадках міста були центрами ремісничого виробництва. Крім того, наявність вільної землі дозволяла використовувати її для забезпечення потреб родини у сільськогосподарських продуктах, хоч основним видом діяльності могло бути ремесло чи торгівля. Міщани, що займалися сільським господарством, не були однорідними з точки зору майнового забезпечення. Їх, відповідно до розмірів землекористування, можна поділити на кілька груп: волочники, півволочники, третинники, четвертинники та городники.

Важливим стимулом розвитку та ведення землеробства був зовнішній попит на зернові культури та ріст ціни на них. Ціна на збіжжя протягом другої половини XVI ст. виросла майже вдвічі. Така ринкова ситуація також стимулювала розвиток фільваркового господарства. Розширення фільваркового господарства відбувалося не лише за рахунок сільських поселень, але й за рахунок магнатських міст. Місто мало приміський замковий фільварок, який забезпечував не лише потреби замкової адміністрації, але й значна кількість сільськогосподарської продукції постачалася на експорт. Приміські замкові фільварки концентрувалися у передмістях. Вони склалися із фільваркового подвір'я та ріллі. На фільваркових дворах розміщувалися житлові споруди, у яких мешкали князівські слуги, орендарі чи державці цих господарств, а також фільварочні слуги та коморники, що працювали у фільварках. Крім того, у фільварках зосереджувався комплекс господарських споруд – пекарні, кухні, комори, лазні, погребі, спіжарні, голубники, сирники, возівні, солодовні, стайні тощо. Зазначимо, що до потреб костянтинівського замку у 1615 р. слугували 7 фільварків, що знаходилися в с. Старики, с. Красносілка, с. Григорівці, с. Бутівці, с. Росолівці, м. Кузьмин, с. Свинна [13, с. 132-159].

Окрім замкових приміських фільварків, навколо міст тягнулися хутори міських жителів (заможних міщан та шляхти), які документи фіксують як «міські фільварки». У 1603 р. під Костянтиновом розташовувалися 45 діючих міщанських фільварків, у яких працювало 27 коморників, а також зафіксовані свідчення про 44 «міські фільварки», які були знищені під час пожежі [4, с. 54-55]. В описі міста 1615 р. значиться 79 «міських фільварків», які простягалися по дві сторони міста, і у них мешкали близько 70 коморників⁷. Власники цих «фільварків» чи хуторів сплачували чинш у розмірі 6 гр. лит., а ті, що знаходилися на Стариках, окрім грошей, давали по маці пшона [13, с. 130-131]. Одинадцять міських фільварків були звільнені від сплати податків. Власниками «вільних» фільварків у Костянтинові були

⁷ У інвентарі міститься латинський запис «cit(ra) veř ult(ra) 70», тобто «менше чи більше» [71, с. 131].

міський писар, пушкар, замковий кухар та заможні міщанські родини, що мали нерухомість у ринку [13, с. 131]. Окрім міщанських, на Стариках розташовувалися 22 шляхетських фільварки [13, с. 134-135].

Фільварки у Південно-Східній Волині були зорієнтовані не лише на землеробство, але й на тваринництво. Описово-статистичні джерела фіксують обори з худобою, якої в окремих фільварках була значна кількість. У фільваркових господарствах знаходилися стада коней, велика рогата худоба (воли, бики, корови), свині, вівці та птиця. Так, великі табуни коней згадуються 1615 р. у костянтинівському (177 коней) та терешківському (141 кінь) фільварках. У цілому в 17 фільварках, що описані в інвентарі 1615 р., зафіксовано 365 коней, 164 робочих воли, 148 биків, 386 корів та телиць, 61 теля, 254 свині, 176 поросят, 21 козу та 843 вівці, 724 птиці. Зрозуміло, що така кількість, не лише забезпечувала потреби двору, але й експортувалася на зовнішні ринки. Найбільше виробниче значення мала відгодівля корів, які окрім приплоду давали важливі продукти харчування – м'ясо, молоко, сир. Важливу роль відігравало вівчарство, яке було представлене у всіх фільварках, що пов'язувалося з попитом на вовну. Відомо, що худоба теж була одним із провідних експортних товарів з досліджуваних територій.

Податки були і залишаються істотним важелем, який впливає на соціально-економічний розвиток загалом. Розмір оподаткування та інші питання фіскальної політики у містах вирішував власник та його урядник. Усі податки та повинності, які виконували міщани на користь власника, можна поділити на грошові, натуральні та відробіткові. Основним грошовим податком був чинш, який сплачувався кожним міщанином. Чинш був диференційованим залежно від володіння нерухомим майном. У 1603 р. костянтинівські міщани сплачували грошовий чинш, проте пільги на сплату цього податку мали 70 міських будинків та 101 парканник [27, с. 91]. Напевно, парканники були звільнені від сплати чиншу через пожежу, про яку згадується у акті 1603 р. Мешканці Костянтинова у 1615 р. з кожного плацу платили по червоному золотому, а загальна сума з міста становила 756 зл. [13, с. 131]. Костянтинівські підсусідки давали чиншу по 6 гр. лит., проте частина з них була звільнена від сплати податку; парканники сплачували по 15 гр. пол., шість із них були «вільними»; розмір чиншу коморників становив 3 гр. лит. [13, с. 131]. У 1636 р. міщани Костянтинова від плацу сплачували по 4 зл., відповідно ті, котрі володіли півплацом виплачували лише половину того, а парканники теж давали по-різному: по 1 зл., по 20, 15, 10 гр. [2, с. 21]. Загальна сума чиншу з усіх жителів Костянтинова (міщан, парканників, фільварників, підсусідків) становила 1336 зл., 297 мірок вівса, 297 возів сіна, 177 каплунів, 177 мір пшоно [2, с. 21].

Грішми виплачувалися збори, що використовувалися для забезпечення обороноздатності та озброєності, лагодження укріплень – сторожовий та пороховий податок. Костянтинівські міщани не сплачували пороховий податок, а повинні були мати зброю і порох. Мешканці Костянтинова мали

зброю, зокрема рогатину, 2 фунти пороху та 1 копу куль [27, с. 91]. На забезпечення оборонних потреб князі Острозькі надавали для міщан привілеї та пільги, зокрема прибутки від міської важниці, воскобійні, постригальні, великого ставу та млина [13, с. 132]

Міщани давали й натуральні данини. Найпоширенішим продуктом натуральних зборів були зернові, зокрема овес, рідше – жито, пшоно. Крім того, жителі міст повинні були давати сіно, птицю, яйця та інші продукти тваринництва, іноді бортництва. У 1615 р. костянтинівські міщани з плацу давали по мірці вівса та по возу сіна, парканники, котрі володіли полем – овес [13, с. 132]. У Костянтинові більшу кількість натуральних повинностей, порівняно із 1615 р., фіксує опис міста 1636 р. Окрім вищезазначених натуральних податей, міщани давали по половині гусака і каплуна [2, с. 21]. Міщани виконували низку господарських робіт на користь власника або посесора, а також для забезпечення благоустрою міста та міських оборонних укріплень. У містах підводна повинність^{8*} не була замінена грошовим збором. Напр., костянтинівські міщани давали підводу, щоб відвезти зібраний чиншовий овес у зазначене старостою місце [2, с. 21]. Щоб привернути населення до південно-східноволинських міст або покращити їх благоустрій власники надавали податкові пільги (т.зв. волю) на кілька років, що мало стимулювати притік переселенців для залюднення та загосподарення краю, який часто страждав від нападів татар, а також покращити соціально-економічний розвиток загалом. Термін «волі» у містах міг бути різним і досягати 24 років. Ця податкова преференція могла надаватись у кількох випадках: 1) відразу після заснування (осадження) міста; 2) для новоприбулих людей у місто (т.зв. воляники, новики); 3) з певною господарською метою.

Отже, у досліджуваній період можна говорити про активний господарський розвиток міста Костянтинова. Низка заходів князів Острозьких сприяла перетворенню міста Костянтинова в потужний економічний центр регіону. Зокрема, надання магдебурзького право, а разом із ним дозволу на проведення ярмарків та торгів, пільги в оподаткуванні тощо. Доказом економічної протекції своїх володінь є відмова князя В.-К. Острозького на встановлення у місті Костянтинові та інших містах митниць чи митних комор, надання «новоприбулим» городянам податкової «волі», дарування частини міських прибутків на посилення обороноздатності. Дослідження співвідношення ремесл, торгівлі, промислів та сільського господарства в економічному розвитку міста свідчить, що ці галузі були провідними у структурі міського господарства. Міщани могли поєднувати заняття у одній із цих сфер з іншою, напр., частина ремісників займалася сільським господарством, міщани задіяні у аграрному секторі шинкували тощо. Аналіз питомої ваги ремісничої, торгової людності свідчить, що їх частка у місті була не високою, проте Костянтинів виступав важливим ремісничим

⁸ * повинність, що полягала у перевезенні вантажів, головним чином, збіжжя і попелу.

та торговельним центром регіону. Важливе значення у господарському житті міста відіграло аграрне виробництво. Активна політика власників у справі залюднення та загосподарення Костянтинова, сприяла швидким темпам розвитку міського поселення і, як наслідок, сільської округи. Навколо міста утворювалася певна локальна організація економічного простору (йдеться про навколишні села), котра була поставлена йому на службу.

Джерела та література:

Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів : Добра справа, 2003. 205 с.

Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. С. 10–44.

Теодорович Н. Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и др. отношениях. Почаев : [б. и.], 1899. Т. 4.: Константиновский уезд. 928 с.

Баранович О. З історії заселення Південної Волині // Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. С. 45–57.

Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К. : [б. в.], 1930. 146 с.

Баранович О. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) // Записки історично-філологічного відділу УАН. К. : [б. в.], 1928. Кн. XVII. С. 1–63.

Атаманенко В. Південноволинські маєтності Януша Острозького першої чверті XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2000. Вип. 1. С. 13–26.

Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинові Хмельницької області в 2002–2005 рр. // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура : матеріали всеукр. науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 р. Старокостянтинів : ПП Мельник А.А., 2006. С. 11–25.

Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.

Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI – першій третині XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. Вип. 17. С. 57–70.

Рибачок І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині в останній третині XVI – першій половині XVII ст. : автореф. дис.... канд. іст. наук 07.00.01. Острог, 2012. 20 с.

Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний

портрет у галереї предків та нащадків. К.: Видавничий дім «Простір», 2012. 1368 с.+іл.

Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 270 с.

Źródła dziejowe. Warszawa : [b.w.], 1889. Т. 19: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia ruskie. Wołyń i Podole. 307 s.

Берковський В. Відомості про татарський напад 1593 року у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. Хмельницький; Стара Синява; Любар : [б. в.], 2000. С. 100–102.

Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993. С. 417–420.

Заяць А. Міщани поміж Литовськими статутами і практикою життя. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ : Інститут історії України, 2010. Вип. 9. С. 9–19.

Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / упор.: Г.В. Боряк, К.А. Віслобоков, Т.Ю. Гирич, Є.М. Гуменюк, Л.Я. Демченко, У.Я. Єдлінська, В.М. Кравченко, М.Г. Крикун, О.А. Купчинський, Р.І. Луців, Г.С. Сергійчик, В.В. Страшко, Н.М. Яковенко. Київ : Наукова думка, 1993. 532 с.

Баранович А. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1959. 207 с.

Тесленко І. А. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI – XVII ст. [Енциклопедія]. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. С. 144–152.

АЮЗР. К. : [б. и.], 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России в 1386–1700 гг. 783 с.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : Wieku, 1883. Т. IV. 961 s.

Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / упоряд. І.О. Ворончук. Київ; Старокостянтинів : [б.в.], 2001. 416 с.

Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор.: В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. Київ : Наукова думка, 1990. 404 с.

Volumina legume. Petersburg : [b.w.], 1859. Т. 2.: Volumen Secundum ab anno 1550 ad annum 1609. Acta reipublicae continens. 482 s.

Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618). Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2008. 1888 s.

Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. з історії Старокостянтинова // Болохівщина: осягнення історії : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 17-18 вересня 2009 р. Старокостянтинів; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. С. 84–96.